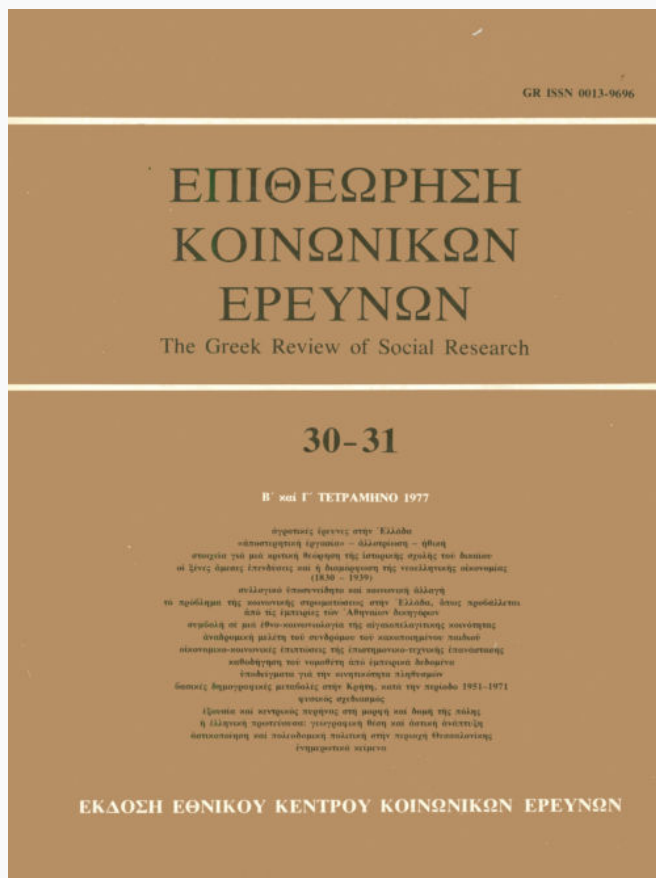

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα, όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων

Ηλίας Αλ. Φιλιππίδης

doi: [10.12681/grsr.190](https://doi.org/10.12681/grsr.190)

Copyright © 1977, Ηλίας Αλ. Φιλιππίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Φιλιππίδης Η. Α. (1977). Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα, όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων. *The Greek Review of Social Research*, 30, 261–267.
<https://doi.org/10.12681/grsr.190>

**τό πρόβλημα τῆς
κοινωνικῆς
στρωματώσεως
στήν Ἑλλάδα,
ὅπως προβάλλεται
ἀπό τίς ἐμπειρίες
τῶν Ἀθηναίων
δικηγόρων**

**τοῦ
Ἡλία Ἀλ. Φιλίππιδῆ**

*Δικηγόρου
Διδάκτορα Κοινωνικῶν καί
Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν
τοῦ Πανεπιστημίου Βόννης*

...ὅποιος ἄνθρωπος ἔχει στήν κατοχή του δύναμη πού προέρχεται ἀπό τήν ψυχή ἢ τό σῶμα ἢ ἀπό χρώματα ἢ ἀπό καταγωγή...

Πλάτων, Πολιτεία 366C

Φαίνεται πῶς οἱ κοινωνίες ἢ τά κοινωνικά στρώματα πού ἀνάγουν τή δομή τους στήν ἔννοια τοῦ πολίτη-ἄστου προτιμοῦν ἕνα πολλαπλό σύστημα κοινωνικῶν ἐπάθλων. Τό ἄτομο, γεμάτο αὐτοπεποίθηση, ξεδιπλώνει τίς ἰκανότητές του καί συνέχεται ἀναζητεῖ νέες μορφές ἐκφράσεως.

Ἔτσι, ἡ τάξη τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν τῆς ἀρχαίας Δημοκρατίας μοίραζε τόν θαυμασμό τῆς ἀνάμεσα στά πλεονεκτήματα πού ἔδωσε στόν πολίτη ἢ φύση ἢ ἡ οἰκογένειά του, ἢ πού κέρδισε ὁ ἴδιος. Μιά κοινωνία πού ἔχει γνωρίσει τήν κερκίδα τοῦ σταδίου ἢ τοῦ θεάτρου καί τό βῆμα τῆς Ἀγορᾶς εἶναι ἔτοιμη νά χειροκροτήσει ὄχι μόνο τόν ἄθλητή, τόν καλλιτέχνη ἢ τόν ρήτορα, ἀλλά καί κάθε ἄλλη ἐπίδοση πού ἐπισφραγίζει τό κλέος τῆς πόλεως, τῆ νεανική σιγουριά τοῦ πολιτευματος καί τήν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος, τό ὅποιο καλεῖται, ὄχι σάν συνέπεια ἀλλά σάν αἰτία, νά δικαιολογήσει τό κοινωνικό χάσμα ἀνάμεσα στήν ἐλεύθερη ἐργασία τοῦ πολίτη καί τήν ἀναγκαστική χειρωνακτική ἐργασία τοῦ δούλου.¹ Ὁ ἀπόηχος τῆς διακρίσεως φτάνει μέχρι τήν ἐποχή μας, στήν κατάταξη τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων, ἀνάλογα μέ τό κοινωνικό τους γόητρο. Ἡ διανοητική ἐργασία θεωρεῖται ἀπόδειξη ποιοτικῆς καί κοινωνικῆς ἀνωτερότητας ἐναντι τῆς χειρωνακτικῆς. Οἱ δύο μορφές ἐργασίας ἀνταποκρίνονται σέ μία χονδρική διχοτόμηση τοῦ κοινωνικοῦ οικοδομήματος σέ «πάνω» καί «κάτω».²

Οἱ Ἀθηναῖοι δικηγόροι ἀπέδωσαν μέ τή μεγάλη τους κοινωνική ἐμπειρία τίς ἀντιλήψεις τῆς κοινῆς γνώμης σχετικά μέ τή σωματική ἐργασία: «ἡ

—Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀποσπασματική καί ἀνανεωμένη ἀπόδοση τῆς διδακτορικῆς ἐργασίας μέ βασικό θέμα τήν κοινωνική πρόελευση τῶν Ἀθηναίων δικηγόρων, καί μέ τίτλο: *Soziale Aufstiegsbahnen in Griechenland. Am Beispiel einer empirischen Felduntersuchung der sozialen Herkunft Athener Rechtsanwälte.* Ἡ τελική ἐρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν Μάρτιο μέχρι τόν Ἰούλιο 1974, ὅποτε ἡ κρίση πού ἀκολούθησε ἀποτέλεσε καί τό φυσικό πλαίσιο τῆς ἐρευνας πού ἀποκτά ἰδιαιτέρη σημασία, καθώς ἀπέδωσε πιστά τήν κοινωνική ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας, πρὶν ἀπό τήν κατάρρευση τῆς δικτατορίας.

1. «Μεταξύ τῶν ἐπαγγελμάτων, τά πλέον τεχνικά εἶναι ἐκεῖνα εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων ἐλάχιστα παρεμβαίνει ἡ τύχη, θαναυσότατα δ' ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια φθειροῦνται πολὺ τά σώματα, δουλικώτατα ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια μόνον αἱ σωματικά δυνάμεις καταβάλλονται καί ἀγενέστατα ἐκεῖνα διὰ τά ὅποια ἐλαγίστη ἰκανότης ἀπαιτεῖται». Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 1258b 39-43.

2. Βλ. Popitz H., κ. ἄ., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, Tübingen 1957, σελ. 201 ἑπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Τυπικά γνωρίσματα τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά συχνότητα ἀναφοράς

	%
α. Φτώχεια	38,6
β. Περιορισμένη ἐκπαίδευση καί πνευματικότητα (ἔλλειψη προσανατολισμῶν, ἀπάθεια, ἀνεπεξέργαστη ἀπόδοξη ἑτοιμον ἰδεῶν)	25,7
γ. Ἀπομόνωση, ζωὴ στὸ περιθώριο, ἐξάρτηση, συμπλέγματα κατωτερότητας, μίσος κατὰ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων	11,7
δ. Χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἐπαγγέλματα χωρὶς γόητρο	9,4
ε. Ἀπογοήτευση, ἀβεβαιότητα, φόβος (ὅταν ὁ πατέρας ἀρρωσταίνει, πενιὰ ὅλη ἡ οἰκογένεια)	7,3
στ. Ἐλαφρότητα στὸν τρόπο ζωῆς (διασκέδαση, κτλ.)	5,9
ζ. Διάφορα	1,4
N = 106 ³	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ἡ σύνθεση τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφοράς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	%
α. Ἐξηρτημένη ἐργασία ἐργάτες εἰδικευμένοι, τεχνίτες, οἰκοδόμοι	71,8
ἀνείδικευτοί ἐργάτες, χειρῶνακτες ἐργάτες	16,8
ἀκτῆμονες - ἀγροτεργάτες	9,3
κατώτεροι ἰδιωτικοὶ υπάλληλοι, ὑπηρέτες, θυρωροί, νυχτοφύλακες	8,2
κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι	5,8
β. Ἀνεξάρτητη ἐργασία ἀγρότες μὲ μικρὸ κλῆρο	3,1
μικροπωλητές, λαχειοπώλες, παλαιοπώλες, κτλ.	20,8
μικροεπαγγελματίες	4,3
3,1	28,2
N = 106	100,0

σωματικὴ ἐργασία δὲν προσφέρει κανένα αἰσθημα δημονηγορικότητας, δὲν συνδυάζεται μὲ κοινωνικότητα καί μὲρφοση»· «ἡ σκέψη προϋποθέτει σωματικὴ ζωντάνια, ἡ σωματικὴ ἐργασία εἶναι σκληρὴ». Συμπερασματικά προκύπτει ὅτι ἡ σωματικὴ

3. Μέχρι τὸν Ἰούλιο 1974 ἔχσαν συμπληρωθῆ 120 ἐρωτηματολόγια. Λόγῳ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συνέχιση τῆς ἰδίας ἐρευνας, ὅταν ἔχουν ἄλλῳ τόσο ριζικά τὰ δεδομένα τῆς (π.χ. σχέσεις λαοῦ καί ἐξουσίας, ἱεράρχηση τῶν κοινωνικῶν ἀξιών, τὸ γόητρο ἐνὸς ἐπαγγέλματος πού ἐπιρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴν κατάσταση, οἱ δρόμοι κοινωνικῆς ἀνόδο, πού ἐπιηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὴ μορφή τῆς ἐξουσίας, κτλ. κτλ.) Ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ δείγματος ἐξασφαλίστηκε (γι' αὐτὸ καί ὁ περιορισμὸς τῶν 120 σὲ 106) μὲ τὴν ἀκριβῆ ποσοστιαία ἀντιστοιχία τῶν ὁμάδων ἡλικίας (κατὰ Seties) τοῦ δείγματος καί τοῦ πληθυσμοῦ. Στὶς ἀνοχτές ἐρωτήσεις ἀντιστοιχοῦν περισσότερες ἀπὸ 106 γνώμες καί ἐκφράσεις.

ἐργασία κατὰ μιὰ εὐρεία ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸν προορισμὸ τοῦ homo sapiens.

Βέβαια, ὁ συνδυασμὸς σωματικῆς ἐργασίας καί πνευματικῆς ἀποτελεματώσεως (Πίνακες 1 καί 2) εἶναι κοινωνικὴ συνάρτηση, πού ὀφείλεται στὸ ἐπίπεδο βιομηχανικῆς καί κοινωνικῆς ἀναπτύξεως τῆς δεδομένης κοινωνίας. Οἱ μέτριες τεχνολογικῆς δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας δημιουργοῦν τὴν πλατεῖα ἐντύπωση ὅτι ἡ δουλειὰ τοῦ τεχνίτη καί τοῦ ἐργάτη δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες διανοητικῆς ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καί ἡ ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ χώρου δὲν ἐπιτρέπουν βασικά στὸν ἐλεύθερο χρόνῳ νὰ ἀποτελεῖ δυνατότητα σωματικῆς καί πνευματικῆς ἀνανεώσεως καί γενικά βελτιώσεως τῆς ποιότητας τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου στὰ κατώτερα στρώματα κατὰ κύριο λόγο.

Παρ' ὅλο πού οἱ ἐργάτες καί οἱ ἀγρότες ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστοὺς κόσμους, πού συνήθως δὲν ἐρχονται καθόλου σὲ ἐπαφὴ μεταξὺ τους, ἀνῆκουν σὲ ἓνα κοινὸ «ἐπίπεδο» (Lage),⁴ δηλαδή ἔχουν ἓναν κοινὸ παρονομαστὴ κοινωνικῶν δεδομένων, δυνατότητα καί πιθανότητα γιὰ ἓνα ὁρισμένῳ εἶδος ζωῆς (Lebenschancen).⁵ Τρία εἶναι τὰ βασικά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ «ἐπίπεδου»: τὸ περιορισμένῳ (περιορισμένη μὲρφοση καί κοινωνικὴ δραστηριότητα, περιορισμένες οικονομικῆς δυνατότητες καί δυνατότητες δημονηγορικότητας στὸν ἐλεύθερο χρόνῳ), τὸ στατικὸ (περιορισμένες ἢ μᾶλλον ἀνύπαρκτες δυνατότητες κοινωνικῆς ἀνόδο σὲ μιὰ γενεὰ καί ἔλλειψη ἀνταγωνιστικότητας, μιὰ καί ὁ χρόνος ὅπου ζοῦν οἱ ἐργάτες κι οἱ ἀγρότες δὲν ἀποτελεῖ κοινωνικὸ «πέραςμα», εἶναι περιθωριακός), καί τὸ ἐξηρτημένῳ (τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη). Ὅσο ἀνεδαίνουμ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Τυπικά γνωρίσματα τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφοράς

	%
α. Πλοῦτος, αὐτάρκεια, οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία	38,0
β. Μὲρφοση, πνευματικότητα	18,2
γ. Στοιχισμὸς, ἐντονη συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τοῦς θέσεως (θέλουν νὰ διαχωρίζονται ἀπὸ τὰ ἄλλα στρώματα), ἐντονης τάσεως κοινωνικῆς ἀνόδο	15,3
δ. Συντηρητισμὸς, σεβασμὸς στὴν παράδοση καί τὴν ἠθικὴ	12,5
ε. Ἀκαδημαϊκὰ ἐπαγγέλματα	10,3
στ. Κοινωνικὴ δραστηριότητα, συμβολὴ στὴ διαδικασία παραγωγῆς	6,7
	100,0

4. Σύμφωνα νὰ τὸν ὄρο τοῦ Th. Geiger, στὸ κλασικὸ πιά ἐργον του, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Stuttgart 1967, σελ. 12-13.

5. Π.χ. οἱ νέοι ἀπὸ τίς ἀνώτερες τάξεις ἔχουν 8 φορές

στὴν κοινωνικὴ πυραμίδα, διευρύνονται τὰ ὅρια τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος· οἱ σχέσεις γίνονται εὐρύτερες, δυναμικότερες καὶ ἀνταγωνιστικές.

Μὲ τὴ σύγκριση τῶν πινάκων 1 καὶ 3 γθαίνει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γραμμὴ διακρίσεως μεταξύ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, τῶν ὁποίων ἡ κοινωνικο-οικονομικὴ δραστηριότητα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς ἐκφράζονται μέσα στὸ σύστημα ἀξιῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ δραστηριότητα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς ἀποτιμῶνται ἀρνητικά, περνᾶ μέσα ἀπὸ τὰ κατώτερα καὶ τὰ μεσαῖα κοινωνικά στρώματα. Ἐνῶ γιὰ τὰ κατώτερα στρώματα δὲν διατυπώθηκε οὔτε ἕνας θετικὸς χαρακτηρισμὸς, τὰ μεσαῖα στρώματα διακρίνονται γιὰ τὴ συνύπαρξή σημαντικῶν θετικῶν γνωρισμάτων.

Γενικά, στὶς φιλελεύθερες ἀστικές κοινωνίες τὰ μεσαῖα κοινωνικά στρώματα συγκεντρώνουν σέ μικρότερο ποσοστὸ, ἀπ' ὅτι τὰ κατώτερα καὶ τὰ ἀνώτερα, ἀρνητικὸς χαρακτηρισμὸς καὶ ἐπικρίσεις, καὶ ὅσοι ἀνήκουν σ' αὐτὰ ντρέπονται ἢ ἀποφεύγουν, πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅτι τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων, νὰ δηλώσουν ὅτι ἀνήκουν στὰ μεσαῖα στρώματα.⁶ Φιλοσοφικά καὶ ἠθικά τὰ στρώματα αὐτὰ ὑλοποιούν τὴν ἀρετὴ τῆς μεσότητος⁷ κοινωνιολογικὰ ὅμως ἡ ταύτισή τους μὲ τὸ ὅλο κοινωνικο-οικονομικὸ πλαίσιο-σύστημα τῆς κοινωνίας ὀφείλεται στὸ ὅτι στὰ μεσαῖα στρώματα ἀνήκει βασικά—ἔστω καὶ ἂν δὲν προέχεται ἀπὸ αὐτὰ—τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ πού ἐπανδρῶνει τὸν κρατικὸ μηχανισμό, κινεῖ τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν καὶ στελεχώνει τὸ προνομιοχὴ ἢ ἀκαδημαϊκὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιαιτροῦ, τοῦ δικηγόρου καὶ τοῦ μηχανικοῦ. Ἐτσι, αὐτοὶ πού ἀνήκουν στὰ μεσαῖα στρώματα αἰσθάνονται σάν στυλοβάτες τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος καὶ τῶν ἀξιῶν του. Τὰ μεσαῖα στρώματα, σάν φορέας ὀρισμένου πολιτισμοῦ,⁸ εἶναι εὐαίσθητα σέ θέματα ἱεραρχίσεως τῶν ἀξιῶν καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διατήρησή τους. Βασικὰ τιμοῦν τὸ «κατεκτημένον», σέ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἀνώτερα στρώματα πού στηρίζονται πῶς ποῦ στὸ «κλιρονομημένον» (ὄνομα ἢ περιουσία). Ἐτσι, ἐνῶ τὰ ἀνώτερα στρώματα δὲν αἰσθάνονται ἰδιαίτερα τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀξιολογήσουν τὶς δυνατότητες τοῦ συστήματος, εἴτε

γιατί ἔχουν διεθνεῖς διασυνδέσεις, εἴτε γιατί ἡ δευτέρη γενεὰ δὲν χρειάζεται πιά τὶς δυνατότητες τοῦ συστήματος, τὰ μεσαῖα στρώματα βρίσκονται σέ σχέσι ἀλληλεξαρτήσεως πρὸς τὸ σύστημα. Καὶ βέβαια, ἄλλοιὰφέρονται γιὰ τὴ διατήρησή του, γιατί ἔχοντας ξεκινήσει ἀπὸ κάπου «χαμηλότερα» ἀποτελοῦν τὸν ζωντανὸ καθρέφτη τῶν δυνατοτήτων τοῦ συστήματος.

Ἡ στενότερη σχέση μεταξύ μεσαίων στρωμάτων καὶ γενικότερου πλαισίου-συστήματος φαίνεται ὄχι μόνο στὸ συνδυασμὸ συντηρήσεως καὶ ἔντονης τάσεως περαιτέρω κοινωνικῆς ἀνάδοι, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκτίμησι τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τοῦ ἐπαγγέλματος. Ἐνῶ συνήθως τὰ κατώτερα στρώματα μιλάμε γιὰ ἐργασία καὶ δουλειὰ καὶ στὰ ἀνώτερα γιὰ ἀξιώματα, τὰ μεσαῖα στρώματα εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν χώρος τῶν ἐπαγγελλμάτων. Ἡ κοινωνικὴ σημασία τοῦ ἐπαγγέλματος δὲν βρίσκεται τόσο στὴν ταύτισή ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος καὶ κοινωνικοῦ λειτουργήματος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Karl Dunkmann (παραγωγή τῆς λέξεως Beruf:ἐπάγγελμα ἀπὸ τὴ λέξι Berufung: κλήσι),⁹ ὅσο στὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ἐπαγγελλμάτων, σάν τὴ συνισταμένη τοῦ «κεκτημένου» πού συμπυκνώνει εἰσόδημα, μόρφωση, κοινωνικὴ προβολὴ καὶ περαιτέρω κοινωνικὴ ἀνοδο, ὅπως καὶ δημιουργικότητα, δηλαδή ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου τῶν μεσαίων στρωμάτων (βλ. πίνακα 3).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε σέ μιὰ ἰδιαιτερότητα τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος: στή διάστασι ἀνάμεσα στὸ εἰσόδημα καὶ στή μόρφωση. Στὶς προηγμένες βιομηχανικῆς χώρες τὸ κριτήριό τῆς μορφώσεως-ἐκπαιδύσεως δημιουργεῖ ἤδη μόνο του μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ἱεραρχία. Ἡ παιδεία σέ ἕνα ἐκλογικευμένο καὶ τυποποιημένο κοινωνικο-οικονομικὸ σύστημα, ὅπου γιὰ κάθε θέσι ἀπαιτοῦνται ὀρισμένα προσόντα, γνωστά ἐκ τῶν προτέρων, γίνεται κριτήριον κοινωνικῆς ἐπιλογῆς καὶ μάλιστα ὄχι μόνο ἡ ἀνωτάτη παιδεία πού ὀδηγεῖ στὴν «ἀριστοκρατία τῶν πτυχίου» (Diplom-Elite),¹⁰ ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ, τεχνικὴ ἢ στοιχειωτικὴ ἐκπαίδευσι. Τὸ ὁποῖοδήποτε πτυχιο εἶναι ἐνταγμένο σέ ἕνα σύστημα θέσεων καὶ ἱκανοτήτων. Π.χ. στή Δυτ. Γερμανία μόνο σὲ «μάστορες», δηλαδή οὐσιαστικά καὶ τυπικά ἱκανότερες, ἐπιτρέπεται νὰ ἀνεξαρτοποιοῦνται καὶ νὰ ἐκπαιδεύουν μαθητευομένους.¹¹

Στὴν Ἑλλάδα ἡ διάστασι ἀνάμεσα σέ μόρφωση-ἐκπαίδευσι καὶ χρήμα ἔχει πάρει τὴ μορφή πολιτιστικῆς «σχίζοφρενείας».

Τὸ εἰσόδημα, σάν κριτήριον κοινωνικῆς διακρίσεως στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀποτελοῦσε, κατὰ

περισσότερες πιθανότητες νὰ φοιτήσουν σέ μιὰ ἀνωτάτη σχολή ἀπὸ ὅτι οἱ νέοι τῆς ἀργοτικῆς καὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Βλ. Ἰωάννης Λαμπρὴ-Δημακί, *Πρὸς μίαν ἑλληνικὴν κοινωνιολογίαν τῆς Παιδείας*, Ἀθήναι 1974, τόμος 1, σελ. 91.

6. Βλ. Scheuch, K. Erwin, «Sozialprestige und soziale Schichtung» in: David V. Glass and René König, *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5, Köln und Opladen 1961, σελ. 76.

7. «Πτοχάζειν καὶ πλοῦτον μὴ δόσας εἰς ἐμὲ· τρέφε με μὲ αὐτάρκη τροφήν· μήποτε χορτασθῶ καὶ σὲ ἀρνήθω... ἡ μήποτε εὐφρεθῆς παῖός, κλέψω». *Παροιμίαι* 30, 8-9. Ἐπίσης βλ. στὸν Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά* 1266 β ἐπ.

8. Βλ. Scheuch, K. Erwin, σελ. 76.

9. Βλ. Daheim, H., «Soziologie der Berufe», in: *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*, τομ. 2, σελ. 363.

10. Scheuch, K. Erwin, σελ. 91.

11. Βλ. Bolte, K.M., κ.ά., *Soziale Ungleichheit*, Opladen 1974, σελ. 43.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Ἡ σύνθεση τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά συχνότητα ἀναφοράς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	Ἄνω	Μέση	Κάτω	Σύνολο
α. Ἐξηρημένη ἐργασία ἀνώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι (δικαστικοί, στρατιωτικοί, υπάλληλοι ὑπουργείων, ΝΠΔΔ κτλ.)	16,2	14,0		35,0
μεσαίοι καὶ κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι		9,1	23,9	
μεσαίοι καὶ κατώτεροι ιδιωτικοὶ υπάλληλοι		10,5	23,2	
τραπεζικοὶ τεχνίτες εἰδικευμένοι, ναυτικοὶ			5,1	
ἐκπαιδευτικοί, λογιστές		4,1		
β. Ἐλευθέρη ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα	9,3			48,0
μεγαλέμποροι	16,1	14,0		
ἐπιχειρηματίες, ἐπιχειρηματίες, μανάτζερς	15,6	3,5		
ἐπαγγελματίες, θιοτέχνες εἰσοδηματίες (ἀκίνητα, ἀνών. τίτλοι)	5,0	11,2	22,0	
μεγαλοκτηματίες	6,2	4,2	1,9	
μεσαία ἀγροτικὴ τάξη	5,6	11,9		16,8
γ. Ἀκαδημαϊκὰ ἐπαγγέλματα ἐπιτυχημένοι ἐπιστήμονες, καθηγητὲς παν/μίου	8,0			17,0
ἐπιστήμονες-ἐλευθ. ἐπαγγελματίες	5,0	12,6		
δικηγόροι, γιανοῦ, μηχανικοὶ, μηχανολόγοι	13,0	4,9	7,0	
	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Ποσοστιαία κατάσταση βασικῶν κριτηρίων κοινωνικῆς στρωματώσεως στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία κατά σειρά σπουδαιότητας, σύμφωνα μὲ τὶς ἐμπειρίες τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων

A = ἀντικειμενικὴ κατάταξη
Y = ὑποκειμενικὴ κατάταξη

	A	Y
Εἰσόδημα	79,9 (1)	16,9 (7)
Ἐπάγγελμα	59,5 (2)	44,6 (4)
Κοινωνικὴ ἐπιρροή	53,7 (3)	33,5 (5)
Καταγωγή	48,0 (4)	22,4 (6)
Μόρφωση	42,4 (5)	79,1 (1)
Πνευματικὰ χαρίσματα - φυσικὰ προσόντα	39,1 (6)	47,2 (2)
Τρόποι ζωῆς-στόχοι	22,0 (7)	44,8 (3)

K. A = 26,5 N = 106

τῆ γνώμη τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων, τὴν ἀπόλυτη σπουδαιότητα. Σέ πολλοὺς ἐρωτηθέντες ἦταν ἐκδηλῆ ἡ πρόθεση νὰ βάλουν τὸ εἰσόδημα στὴν πρώτη θέση σὺν ἐκδήλωση πικρίας καὶ διαμαρτυ-

ρίας γιὰ τὴ θεοποίηση τῆς ὕλης σέ βάρος τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν τότε ἀντιπνευματικὴ πολιτικὴ τῆς δικτατορίας. Μόνο 15% τῶν ἐρωτηθέντων ἦταν σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῶν κριτηρίων, ὅπως γίνεται στὴν κοινωνία μας (στήλη A τοῦ πίνακα 5) ἢ τὴν ἀποδέχονται ἀναγκαστικά. Τὸ 85% ἠθέλεε διαφοροτικὴν κατάταξη, ποὺ νὰ ἐξάιρει τὶς πνευματικὲς ἀξίες καὶ νὰ προβάλλει τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους (στήλη Y).

Ἡ ἔντονη διάσταση ἀνάμεσα στὴν ἰδανικὴ εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου (συνδυασμὸς μορφώσεως, πνευματικότητας καὶ ἀντιοίχου τρόπου ζωῆς) καὶ στὴν κυριαρχία τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως, ποὺ συνθήκες στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία δὲν συνοδεύεται ἀπὸ πνευματικότητα, δεῖχνει τὴν πολιτιστικὴν σχιζοφρένεια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴ μεταπολεμικὴ πραγματικότητα, ἢ ὅποια πιέζεται ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὶς διεθνεῖς πολιτικο-οἰκονομικὲς συνθήκες νὰ μιμηθεῖ καὶ νὰ ἐνταχθεῖ μὲ τὴν ἐκβιομηχάνιση σὲ ἓνα ξένο πολιτικὸ πλαίσιο, χωρὶς νὰ ἔχει βρεῖ γέφυρες ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὸν διάλογο τῆς νέας προκλήσεως μὲ τὴ ντόπια παράδοση.

Ἰδιαίτερα οἱ δικηγόροι, γαλουχημένοι μὲ τὶς ἀρχές τῆς κλασικῆς παιδείας («τὰ ἀγαθὰ κόποις κτῶνται», «τὰ ὑλικά ἀγαθὰ δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσα γιὰ τὴν πνευματικὴ δολοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου»). Ζοῦν καθημερινὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ὕλη δύναμη ποὺ συνεχῶς ἐδραϊνέται τὴν κυριαρχία τῆς, καὶ τὴν πνευματικότητα ποὺ σθῆναι. Μερικὲς χαρακτηριστικὲς θέσεις: «πλοῦτος δὲν εἶναι πάντα τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς τίμας δραστηριότητας, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα εὐνοϊκῶν συμπτώσεων ἢ καὶ ἀνεπίμονων μέσων· ἡ μόρφωση, ἀντιθέτως, μόνο με κόπο κατακτιέται, ἐξ ἄλλου ἡ μόρφωση μπορεῖ νὰ φέρει τὸν πλοῦτον, ἐνῶ ὁ πλοῦτος δὲν μπορεῖ νὰ φέρει τὴν μόρφωση»· «τὸ ἄτομο ἐκπληροῖ τὸν προορισμὸ του στὴν ὑπηρεσία τῆς δόξης· μόνο τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο τὸ καθιστᾷ ἱκανὸ νὰ συμβάλει στὸ γενικὸ καλὸ· τὰ ὑλικά ἐνδιαφέροντα κάνουν τοὺς ἀνθρώπους ἐγωϊστὲς καὶ ἐπιθετικούς. Ἐτσι δημιουργοῦνται οἱ συγκρούσεις, οἱ κρίσεις καὶ οἱ πόλεμοι. Ἡ σταθερότητα καὶ ἡ πρόοδος μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν μόνο ὅταν ἐπικρατοῦν τὰ πνευματικὰ ἰδεώδη». Τὸ πρόβλημα δὲν βρίσκεται μόνο στὸν ἀναρχικὸ χαρακτῆρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀδιέξοδο τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἀκόμη δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ ὑπερκείμενες κατηγορίες στίς ὁποῖες νὰ ἀναγάγει τὰ «διεστώτα». Ἰδιαίτερα ἡ ἔννοια τοῦ ἐπαγγέλματος πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ δυαλισμὸ, ποὺ ἀπομονώνει τὸ πνεῦμα καὶ «σνομπάρει» τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία, καὶ νὰ θεωρηθεῖ κανάλι καὶ φίλτρο κοινωνικῆς προσφορᾶς τῆς ὁποιασδήποτε ὑπεύθυνης κοινωνικο-

οικονομικής δραστηριότητας που άποσκοπεί στην άνοδο της ποιότητας της ζωής του συνόλου.

Παρ' όλο που τα ανώτερα στρώματα είναι, κατά ποσοστό, τα πιο «λεπτά» στην κοινωνική πυραμίδα, δείχνουν μία ακόμα πιο έντονη πολυκεντρικότητα, αν όχι αντιφατικότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Τυπικά γνωρίσματα των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων κατά συχνότητα αναφοράς με χαρακτηριστικές γνώμες

	%
α. Πλούτος	36,5
β. Κοινωνική προβολή λόγω επαγγέλματος, αξιώματος ή άλλης αξίας: αίγλη, κύρος, «διάκριση από το πλήθος», «όσο πλατύτερα είναι κανείς γνώστος για μία του αξία, τόσο ψηλότερα τοποθετείται στην κοινωνία»	13,5
γ. Άνοτερη μόρφωση	11,7
δ. Θετικά γνωρίσματα π.χ. πνευματικότητα, ευφυΐα, προσωπικότητα, στοχασμός, δημιουργικότητα, συναισθηση εθύνης για το σύνολο, δικαιοσύνη, ήθικη, δραστηριότητα, δυναμισμός	11,4
ε. Άρνητικά γνωρίσματα π.χ. πολυτέλεια, σπατάλη, επιδειξη, άπληστία, έπекτατισμός προνομίων, κυνισμός, περιφρόνηση, εκμετάλλευση των κατωτέρων τάξεων, έγωισμός, «κούφια κοινωνία»	10,3
στ. Κοινωνική, οικονομική και πολιτική δύναμη 'Ελέγχουν τα μέσα παραγωγής και τον κρατικό μηχανισμό. «Διαθέτουν ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που τους επιτρέπει να επιτυγχάνουν αυτό που θέλουν κάτω από οποιαδήποτε κυβέρνηση ή κατάσταση»	8,5
ζ. Άνοτερος τρόπος ζωής, εμφανίσεις και συμπεριφοράς	4,5
η. Οικογενειακή προέλευση	3,6
N = 106	100,0

Βέβαια, οί κάτωχοι των άρνητικών γνωρισμάτων είναι διαφορετικοί από αυτούς των θετικών. Η διάσταση ανάμεσα στην ήλικη δύναμη και στο πνεύμα έπιτείνεται, καθώς ένα νέο στοιχείο προστίθεται στη διαμάχη. Ένώ στα μεσαία στρώματα (βλ. πίνακα 3) η δημιουργικότητα και ή κοινωνική προσφορά φαίνεται να αποτελούν γενικό χαρακτηριστικό της επαγγελματικής δραστηριότητας, είτε αυτή είναι επιχειρηματική είτε κάποιο άκαδημαϊκό επάγγελμα, για τα ανώτερα στρώματα ή συναισθηση εθύνης για το σύνολο φαίνεται ότι αποδίδεται μόνο στους «πνευματικούς ανθρώπους», ενώ ή μεγάλη επιχειρηματική δραστηριότητα φαίνεται να κινείται από τον άτομισμό και την άπληστία. Η διάκριση αυτή δέν όφείλεται μόνο στην είσαγωγή κοινωνιολογικών κατη-

γοριών της μαρξιστικής θεωρίας στην καθημερινή ανάλυση των συμβάντων (έλεγχος των μέσων παραγωγής, εκμετάλλευση κτλ.), αλλά και στην ιδιαίτεροτητα της δομής της έλληνικής κοινωνίας στα χρόνια της δικτατορίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Η σύνθεση των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων κατά συχνότητα αναφοράς των διαφόρων κατηγοριών

	%	%
α. Κρατικός μηχανισμός - Έκκλησία		19,6
άνωτατο δημ. ύπάλληλοι	26,9	
πρόεδρος Δημοκρατίας, μέλη Κυβερνήσεως	23,9	
άνωτατο αξιωματικοί	20,9	
άνωτατο δικαστικοί	14,9	
διπλωμάτες	7,9	
άνωτατο κληρικοί	5,9	
	100,0	
β. Έπιχειρηματίες - πλούσιοι		58,4
βιομήχανοι	31,6	
έφορλιστές	30,2	
μεγαλοεπιχειρηματίες	12,1	
μεγαλέμποροι - μέγала καταστήματα	11,5	
έκατομμυριοχχοι - εισοδηματίες	7,1	
τραπεζίτες	5,0	
διάφοροι	2,5	
	100,0	
γ. Έπιστήμονες και άλλοι		22,0
κωθηγητές ανώτατης παιδείας	25,6	
έξέχοντες επιστήμονες	21,8	
έξέχοντες άνθρωποι γραμμάτων/τεχνών	16,6	
πολιτικές προσωπικότητες	11,5	
έπιστήμονες/τεχνοκράτες	11,6	
μεγάλες οικογένειες	6,5	
διάφοροι	6,4	
	100,0	100,0

Βασικά, ό έντονος άτομιστικός χαρακτήρας της κλασικής παιδείας, έφ' όσον συνοδεύεται και από την αναγνώριση της πνευματικής αξίας του άλλου, όπως συνέβαινε στην αρχαία Ελλάδα—δυστυχώς—ο νεοέλληνας κράτησαν μόνο τον άτομισμό—όδηγεί στη δημοκρατικότητα, δηλαδή την αναγνώριση της αξίας όλων των πολιτών. Ρωτά μέ άπορία ό συνομιλητής του Σωκράτη, στην Πολιτεία: «μήπως δέν ξέρεις ότι τό να είναι κανείς φίλος των τιμών και των χρημάτων, όχι μόνο κατά την αντίληψη του κόσμου αλλά και στην πραγματικότητα, είναι όνειδος;»¹² Ό Αθηναίος πολίτης δέν ήταν πρόθυμος να δικαιολογήσει καταστάσεις που οδηγούν στη δημιουργία μιας άρχουσας τάξεως πάνω από αυτόν και δεχόταν ότι ή έξουσία του εκλεγμένου άρχοντα ήταν μόνο λειτουργική και άχρητη από τό χρήμα και τίς τιμές.

Στην περίοδο της δικτατορίας υπήρχε κρίση έξουσίας και ήγεσίας. Ό λαός αισθανόταν όχι μόνο πολιτικά αλλά και κοινωνικά άκέφαλος.

Ἄξιον ἰσχυρῶς ἐπισημαστέον ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν ἦταν ἐκλεγμένη, ἀλλὰ ὅλοι ὅσοι τὴν πλαισιῶσαν στὶς ὑπεύθυνες θέσεις κάθε ἄλλο παρά ἐκπροσωποῦσαν τὴν ἀξιοκρατία. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐρωτηθέντες ἀποδείχθηκε ὑποστηρικτὴς τοῦ καθεστώτος καὶ μὲ ἀνώτερες φιλοδοξίες, δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ κρῖνει τὴν ἀπογοητευσὴ του οὐτε κί ἄπο ἕνα ἀγνωστο: «ἢ ἐπανάστασι μοιάζει σάν ἕνα ἀερόστατο, πού τὸ βοηθήσαμε ν' ἀνεβῆ ψηλά· ἐκεῖ ὅμως τὸ περιέλαβαν ἄγνωστα ρεῦματα καὶ τὸ κινῶν ποτε πρὸς τὴ μιά κατεῦθον καὶ ποτε πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ἡμεῖς, πού κοιτάμε ἀπὸ κάτω, νὰ μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὲς τὶς κινήσεις... Ἄν π.χ. μοῦ λέγατε ὅτι ἀπὸ τὴ γιαγιά σας ἐξαρτᾶται ἂν θὰ γίνω καθηγητὴς, δὲν θὰ ἐκπλησσομουν!». Ἡ εἰκόνα τῆς ἀναρχίας συμπληρώνεται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα, πού εἶχε πάρει τὴ μορφὴ μιᾶς συναλλαγῆς μὲ μεσάζοντες καὶ κρατούντες καὶ πού μόνο ἕμμεσα καὶ περιστασιακὰ ἱκανοποιούσε καὶ τὸ γενικότερο συμφέρον, ὅταν δὲν ἐρχόταν σὲ προκλήτικὴ ἀντίθεση.

Ἡ στρατιωτικὴ διακυβέρνησις τῆς χώρας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ τῆς πολυμορφίας τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων. Γενικὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶναι τὰ πλέον πολυμορφα καὶ, κατὰ τὸν Dahrendorf, ἀπαρτίζονται ἀπὸ τὶς «κορυφές» τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας: τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐκπαιδεύσεως (καθηγητὲς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐνδύρα γνωστοὶ ἐκπαιδευτικοί), τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης καὶ τοῦ θεάματος (καλλιτέχνες, παρουσιαστὲς, δημοσιογράφοι, ἀθλητὲς), τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ τῆς δικαιοσύνης (δικαστὲς, εἰσαγγελεῖς, δικηγόροι).¹³ Βέβαια στὴν ἀναπτυσσόμενη ἀκόμα ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν θὰ περιμενε κανεὶς μιά τέτοια «λειτουργικὴ» πολυμορφία. Ὄταν ὁ Κ.Η. Pfeffer μελέτησε τὴ μεταπολεμικὴ (1950–60) ἑλληνικὴ κοινωνία, θρῆκε στὰ ἀνώτερα στρώματα μιά κατάστασι πού τοῦ θύμιζε ἀνάμικτα, ἀπὸ τὴ μιά, τὸ καϊζερικὸ Βερολίνο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μὲ μιά ἀριστοκρατία γύρω ἀπὸ τὸ παλάτι, ἀποτελούμενη ἀπὸ παλαιῆς οἰκογενεῖες, διακριθέντες στρατιωτικῶς καὶ ἀπογόνους ἠρώων τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ Σικάγο μὲ τὴν περτωδὴ ἀναζήτησι εὐκαιριῶν κέρδους χωρὶς προκαταλήψεις γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ χρήματος, καθὼς καὶ μιά ὁποιαδήποτε πρωτεύουσα πρῶην ἀποικίας μὲ τὴν τερῆστα διαφορά μετὰ τὸν πόλεω καὶ ἐπαρχίας καὶ τὴ χάσθη ζωντάνια τῆς. Τὸ μόνο ἰδιάζον ἦταν ἡ μανία τῶν Ἑλλήνων νὰ διηγῶνται ἐνδοξες ἱστορίες καὶ νὰ μαλώνουν γιὰ τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς.¹⁴ Αὐτὴ ἡ πολυ-

μορφία δὲν εἶναι λειτουργικὴ, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴ συσσώρευσι διαφόρων πολιτιστικῶν ἐπιπέδων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (ὄχι ὀρίζοντα ἀλλὰ κάθετη, στρωματικὴ ἂν ὄχι χασματικὴ πολυμορφία). Μέχρι τὸ 1974, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού συνέθεταν τὴ μεταπολεμικὴ μας πραγματικότητα ἐπέζησαν καὶ ἐπιβλήθηκαν ἢ ἀναζητήθησαν εὐκαιριῶν κέρδους καὶ τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ χάος. Ἔτσι ἡ πολυμορφία περιορίστηκε στὴν ἀδιαφιλονίκητη κυριαρχία ἐλαβαν ἀνάμικτα καὶ βιομηχανῶν στὰ ἀνώτερα στρώματα (βλ. πίνακα 7).¹⁵

Συμπερασματικὰ, σὲ τρεῖς στάσεις μπορούν νὰ συνοψιστοῦν οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἐρωτηθέντων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀνωτέρων στρωμάτων. *Πρώτη*: Πρέπει νὰ ὑπάρξει πολυμορφία στὴ σύνθεσι τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων καὶ νὰ μὴ ὑποχρεῶνται ὅλοι νὰ ἀναχθοῦν στὸν κοινὸ παρονομαστὴ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐνας παλιὸς Ἀθηναῖος θυμήθηκε τὴν ἐποχὴ πού ὀρισμένοι πλούσιοι ἔμποροι κυκλοφοροῦσαν τὰ πρῶτα αὐτοκίνητα στὴν Ἀθήνα: «Ἡμαστε παιδιὰ καὶ τρέχαμε ἀπὸ πίσω. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι δὲν τὸ ἐβλεπαν διαφορετικὰ ἀπὸ μῆς· τὸ ἐβλεπαν κί αὐτοὶ σάν μιά ἀτραξιόν. Κανένας δὲν ζήλευε καὶ κανένας δὲν σκεπτόταν: 'κοίτα τί ἔχουν αὐτοὶ καὶ μεις δὲν ἔχουμε'». Ἡ διάθεσι γιὰ δημοτικότητα καὶ ἡ ἀπόλαυσι καταναλωτικῶν ἀγαθῶν εἶναι στὴ φύσι τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἡλικία θέλει νὰ «παίζει» καὶ νὰ αὐτοπροβάλλεται.

Ἀνάμεσα στὶς δύο ἄκραιες πραγματικότητες, τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ὅπου κατὰ τὴν ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ 1976 μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες αἰτίες ἐγκληματικότητας εἶναι ἡ ἄλλειψι καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, καὶ τῆς δυτικῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, προβάλλει ἡ στάσι τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιπλουραλιστὴς, δὲν δέχεται νὰ γίνονται κριτήρια τῆς κοινωνικῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου τὰ ὑλικά ἀγαθὰ.

Δεύτερη: Στὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νὰ κυριαρχοῦν ἡ ἀξία καὶ ἡ ἠθικὴ· «χρειάζεται μιά κοινωνικὴ ἀξιοκρατία, πού νὰ συνδυάζει ἠθικὴ, μόρφωσι καὶ ἐπάγγελμα σάν προσφορά στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καὶ πού νὰ δίνει ἐν σέ ὅλους πρῶτη τὸ καλὸ παράδειγμα: ἔτσι θὰ ἀνεβῆ τὸ σύνολο». Τὸ εἰσόδημα θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς ὑπεύθυνης καὶ δεοντολογικῆς ἀγωγῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας.

Τρίτη: Οἱ δρόμοι γιὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νὰ εἶναι ἀνοιχτοί, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀνανέωσι: «ὁ κανένας πού ξεκινᾶει γιὰ τὴ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ ἕνα διαφορετικὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἐάν κάποιος ἔχει τὴ θέλησι

13. Βλ. Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, σελ. 179.

14. Pfeffer, Karl Heinz und Schaafhausen, Irma, «Griechenland», in *Weltarchiv*, Hamburg 1959.

15. Βλ. καὶ ἄρθρο ἀπὸ τὴν ἴδια ἐργασία στὴν *Ἐπιθεώρηση Νομικῶν Βημάτων*, τευχὸς 7/8 τοῦ 1977 μὲ τίτλο: «Ἡ θέσι τοῦ Δικηγόρου στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία». Στὸν πίνακα 17 οἱ ἐφοπλιστὲς καὶ οἱ βιομηχανοὶ κατέχουν τὶς δύο πρῶτες θέσεις στὰ δημοφιλέστερα ἐπάγγελα καὶ οἱ δικηγόροι τὴν ὀγδοή.

καί τήν ικανότητα νά ἀναπληρώσει ἀργότερα τίς ἐλλείψεις τοῦ περιβάλλοντός του μέ τήν ἐκπαίδευση, πρέπει νά βοηθηθεῖ ἀπό τό κράτος. Δέν μπορούμε νά λέμε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση εἶναι γενική, τή στιγμή πού, ὅταν δουλεύει κανεῖς, δέν μπορεῖ νά σπουδάσει σωστά. Γι' αὐτό παρατηρεῖται αὐτός ὁ συνωστισμός στή Νομική Σχολή. Δέ μπορεῖ νά σπουδάσει κανεῖς στίς ἄλλες σχολές ἄν δέν ἔχει λύσει τό οικονομικό του πρόβλημα. Ὑστερα οἱ ἀρμόδιοι στούς ὁποίους θά ἀπευθυνθεῖ ὁ ἐπιστήμονας πρέπει νά τόν ὑποστηρίξουν ἀνάλογα μέ τά προσόντα του, ἀκόμα καί ἄν τούς εἶναι τελείως ἄγνωστος. Τά κοινωνικά στρώματα πρέπει νά ἀνανεώνονται ὅπως τό νερό στήν πισίνα».

Βασικά, ἐπιβεβαιώνεται ἡ παρατήρηση τοῦ Pfeffer, ὅτι ἡ ἑλληνική κοινωνία, διαφορετικά ἀπό τίς σταθερές εὐρωπαϊκές κοινωνικές δομές, βασίζεται στήν ἐπιτυχία (Erfolgsgesellschaft) μέ ὅλα τά θετικά καί ἀρνητικά συνεπακόλουθα. Ἐπικρατεῖ μία «ἀμερικανική» ἀτμόσφαιρα. Τό μόνο πού ἔχει σημασία εἶναι τό φανερό ἀποτέλεσμα. Μιά τέτοια κοινωνία στήν ἰδεατή της μορφή διαμορφώνει σέ ἰδεολογία τήν πεποίθηση ὅτι τό σύστημα εἶναι σέ θέση νά ὑλοποιήσει τούς στόχους κάθε ἰκανοῦ ἀτόμου, καί προσφέρει ἀρκετούς κοινωνικούς «ἀνεγκυστήρες» πού ἀνεβοκατεβαίνουν ἀκατάπαυστα. Μόνο 25,5% τῶν ἐρωτηθέντων πι-

στεύουν ὅτι ἡ κοινωνική στρωμάτωση εἶναι θέμα ταξικῆς δομῆς τοῦ ἰσχύοντος κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος, εἴτε γιά νά μποροῦν οἱ προνομιούχοι νά ἐκμεταλλεῖνται τούς ἐργαζόμενους (μαρξιστική ἄποψη), εἴτε γιὰτί πρέπει νά ὑπάρχει μία τάξη – κατάταξη στόν ὄργανισμό τῆς κοινωνίας (συντηρητική ἄποψη). Τό 66,3% πίστευε ὅτι ἡ κοινωνική στρωμάτωση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας τοῦ ἀτόμου ἀνάλογα μέ τίς ικανότητές του κατά τήν ἐκκίνηση (ἡ φυσική τάση τοῦ ἀνθρώπου γιά διάκριση, φυσικές ἀνισότητες, οικονομική ἀνισότητα, διαφορά γοήτρου, ἐπαγγέλματος, κτλ.).

Τό πρόβλημα γιά τήν κοινωνική στρωμάτωση στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι μόνο τό «μπλοκάρισμα» τῶν κοινωνικῶν ἀνεγκυστήρων ἀπό ἐπί μέρους συμφέροντα, πράγμα πού ἰδιαίτερα ἐνοχλοῦσε τούς ἐρωτηθέντες δικηγόρους, ἀλλά καί ἡ ἐπικρατοῦσα νοοτροπία στήν Ἑλλάδα, πού συνδέει τήν ἐπιτυχία περισσότερο μέ τό πέρασμα ἀπό μία θέση στήν ἄλλη, παρά μέ τήν ἀπόδοση σέ μία ὀρισμένη θέση. Αὐτή ἡ νοοτροπία ἔχει καταστρεπτικά ἀποτελέσματα γιά μία χώρα χωρίς οικονομική ὑποδομή, ὅπως ἡ Ἑλλάδα. Τά ἀποτελέσματα εἶναι ἡ καθυστέρηση στήν οικονομική καί κοινωνική ἐξέλιξη τοῦ τόπου καί ἕνα τρελλό κοινωνικό ποδόσφαιρο χωρίς κανόνες.